

HACI ZEYNALABDİN ŞİRVANININ “RİYAZ ƏS-SİYAHƏT” ƏSƏRİ

Şahin Xanoğlu oğlu Yəhyayev

AMEA Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

shahin9999@mail.ru

Xülasə

XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində yaşamış səyyah, şair, etnoqraf, filosof, coğrafiyaşünas alim Hacı Zeynalabdin ibn İsgəndər Şirvani Nemətullahi ömrünün 40 ilini Yaxın və Orta Şərq, Cənubi və Mərkəzi Asiya, Balkan yarımadası və Yunan adalarına səyahət etməklə **“Riyaz əs-siyahət”, “Hədayiq əs-siyahət” və “Bustan əs-siyahət”** adlı əsərlərində Asiya, Avropa və Afrika xalqlarının mədəniyyəti, ictimai fikri, fəlsəfəsi, ədəbiyyatı və tarixi haqqında qiymətli məlumatlar vermişdir. Abbasqulu Ağa Bakıxanovun “zəngin və faydalı xəzinə” adlandırdığı “Riyaz əs-siyahət” əsəri Şirvaninin qələmə aldığı ilk əsərdir.

Açar sözlər: Zeynalabdin Şirvani, Riyaz əs-siyahət, səyyah, zəngin xəzinə, coğrafiyaşünas, tarixçi, etnoqraf.

Summary

At the end of the 18th century and the beginning of the 19th century, Haji Zeynalabdin Isgandar Shirvani Nematullahi, a traveler, poet, ethnographer, philosopher and geographer spent 40 years traveling through the Near and Middle East, South and Central Asia, the Balkan Peninsula, and the Greek Islands. In his works “Riyaz as-siyahat”, Hadayiq as-siyahat” and Bustan as-siyahat he provided valuable information about the culture, social thought, philosophy, literature and history of the peoples of Asia, Europe and Africa. Abbasgulu Agha Bakikhanov referred to Shirvanis first work, “Riyaz as-siyahat” a rich and useful treasure”.

Key words: Zeynalabdin Shirvani, Riyaz al-Siyahat, traveler, rich treasure, geographer, historian, ethnographer.

XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış səyyah, şair, etnoqraf, filosof, coğrafiyaşünas alim Hacı Zeynalabdin ibn İsgəndər Şirvani Nemətullahi 16 avqust 1780-ci ildə Şamaxı şəhərində dövrünün nüfuzlu alimlərindən biri olan Axund İsgəndərin evində dünyaya göz açmışdır. Şirvaninin 5 yaşı olarkən onlar Kərbəla şəhərinə köçmüşlər. Öz uşaqlıq illərini Şamaxı və Kərbəladə keçirən Şirvani ibtidai təhsilini atası Axund İsgəndərin və sonra isə Kərbəlanın məşhur alimlərindən almışdır. Alim türk, fars, ərəb və hind dillərini bildiyindən bu dillərdə olan çoxlu mənbələri mütaliə edərək ensiklopedik bir şəxsə çevrilmişdi. Uşaqlıqdan ömrünü kitab mütaliə etməyə həsr edərək klassik və antik müəlliflərin əsərlərini mütaliə etmişdi. Dostlarının məsləhəti ilə səyahətə çıxan Şirvani müxtəlif ölkələrin təbii şəraiti, iqlimi, bu ölkələrin xalqlarının adət-ənənə və mədəniyyəti, yaşam tərzini, habelə Şərq ölkələrinin iqtisadi-sosial şəraiti barədə müxtəlif məzmunlu, zəngin məlumatlar və bilgilər toplaya bildi. O, bu biliklərini sonradan **“Riyaz əs-siyahət”, “Hədayiq əs-siyahət” və “Bustan əs-siyahət”** adlı əsərlərində qələmə aldı. Şəfer, Bloşe, Masse, Məsuməli şah Şirazi, Mirzə Məhəmməd xan Qəzvini və eləcə də digər Şərq və Qərb alimlərinin fikrincə Zeynalabdin Şirvani öz dövrünün görkəmli alimi, coğrafiyaşünası, tarixçisi, mütəfəkkiri, ədibi və səyyahı olmuşdur. Bir çox alim öz araşdırmalarında Şirvaninin əsərlərindən geniş istifadə etmiş və hazırda da etməkdədir (6, səh.24).

Ömrünün təqribən 40 ilini səyahətdə keçirən alim səyahət əsnasında dünyasını dəyişmişdir. Hacı Zeynalabdinin vəfat tarixi və onun dəfn edildiyi yer haqqında ziddiyyətli məlumatlar vardır. Çoxlu mənbələri araşdırdıqdan sonra belə məlum olur ki, Şirvani hicri-tarixi ilə 1253-cü ildə (1837-38) Qırmızı dənizi keçərkən gəmidə vəfat etmişdir. Səyyah Ciddə şəhərində Ummına Həvvə qəbiristanlığında dəfn edilmişdir (3, səh.16).

Şirvaninin ilk qələmə aldığı əsər, haqqında danışdığımız “Riyaz əs-siyahət” əsəridir. Bu əsər Abbasqulu Ağa Bakıxanovun xüsusi diqqətini cəlb etmiş və bu əsəri “zəngin və faydalı xəzinə” adlandırmışdır. Akademik B.A.Dorn hələ XIX əsrdə bu əsəri dərinlən mütaliə etməyi qərara almışdır.

B.A.Dorn “Riyaz əs-siyahəti” “ən yaxşı kamil mənbə” hesab etmiş və onun üçüncü fəslini öz əsərinə “Xəzər dənizinin cənub sahili ölkələrinin tarixi barəsində İslam mənbələri” adı ilə daxil etmişdir (6, səh.36). Ş.Rio “Riyaz əs-siyahəti” a geographical work with copious historical and biographical notices-tarixi və bioqrafik məlumatlarla zəngin olan coğrafi bir əsər adlandırır (1, səh 97). M.Tərbiyət “Riyaz əs-siyahət” əsərini ən yaxşı əsərlərdən biri hesab etmişdir (2, səh. 105). R.Hidayət isə “Riyaz əs-siyahət” əsərində çoxlu yenilik olduğunu yazırdı (2, səh. 104).

Kitabın adının niyə “Riyaz əs-siyahət” adlanmasına gəlincə isə müəllif bunu belə əsaslandırır: Zeynalabdin Şirvani qeyd edir ki, bu kitabda cürbəcür xəbər çiçəkləri və müxtəlif səyahətlər bitkisi göyərtdiyinə, rəngarəng hekayə meyvələri və şirin rəvayət səmərələri dəydiyinə görə onu “Riyaz əs-siyahət” adlandırmış və orada hər ölkənin böyük və kiçik şəhərlərini əlifba sırası ilə aydınlaşdırıb yazmışdır (6, səh. 110).

Biz zaman-zaman bu əsərin adının həm dövrü mətbuatda həm də elmi əsərlərdə müxtəlif cür yazıldığıнын şahidi oluruq. Bəzən isə hətta eyni müəllifin müxtəlif dövrlərdə nəşr edilən elmi əsərlərində əsərin adının dilimizdə tələffüzü zamanı fərqli formada yazıldığıнын şahidi oluruq. Məsələn üçün mərhum alim Ağamir Quliyev 1960-ci ildə Şərqsünəslıq İnstitutunun elmi əsərləri adlı jurnalda nəşr etdirdiyi “bəzi xarici ölkə alimləri Hacı Zeynalabdin Şirvani haqqında” adlı məqaləsində “Riyazüssəyahə” (1, səh.95), 1964-cü ildə nəşr etdirdiyi Hacı Zeynalabdin Şirvani adlı əsərində “Riyazüs-səyahə” (2, səh.209) və 1974-cü ildə Moskvada nəşr etdirdiyi bu əsərin adını “Riyaz əs siyahət” (3, səh.5) kimi qeyd etmişdir (6, səh.15).

Zeynalabdin Şirvani o zamanın ənənələrinə görə öz əsərinin ayrı-ayrı hissələrini “səfər”, “hədiqə”, gülzar, gülüstən, bahar, bustan və s. şəklində bölmə və fəsillərə ayırmışdır (2, səh. 108).

Hacı Zeynalabdin Şirvani Riyaz əs-siyahət əsərində Türkiyə, İran, Hindistan, Ərəb ölkələri, Azərbaycan, Yaxın və Orta Şərq ölkələri, Orta Asiyada yerləşən ölkələrin coğrafiyası, tarixi, ədəbiyyatı, incəsənəti, etnoqrafiyası haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir. Səyahət etdiyi ölkələrin məşhur alimləri, təriqət başçıları, sufiləri, filosofları, şairləri, hökmdarları, orada mövcud olan ədəbi, fəlsəfi, ictimai fikir haqqında məlumatlar vermişdir. “Riyaz əs-siyahət”in müəllifi əsərinin bir hissəsini Azərbaycan tarixinə həsr etmişdir. Şirvani Azərbaycan haqqında söhbət açarkən Ərdəbil, Təbriz, Bakı, Salyan, Şamaxı və digər şəhərləri təsvir etməklə yanaşı, Xəzər dənizi, Kür və Araz çayları haqqında da məlumat verir. Onun verdiyi informasiya əsasında XVIII əsr Azərbaycan tarixi haqqında kifayət qədər məlumat əldə etmək olur (3, səh.27). Riyaz əs-siyahə əsərində diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də Ərməniyyə haqqında qeyd edilən məlumatlardır. Müəllif Kiçik Ərməniyyə diyarı haqqında danışarkən Riyaz əs-siyahətin II hissəsinin I cildində burada yaşayan tayfaların adını belə qeyd edir: “Sərt qayalıqlar və sıx meşələrlə zəngindir. Oranın əksər əraziləri dördüncü iqlimə və qismən isə beşincə iqlimə aiddir. Zülqədər, Baharlı, Türkmən, Kürd, Qacar və Əfşar tayfalarının yaşadığı yerdir (6, səh. 520)”. Göründüyü kimi müəllifin səyahətnaməsilə bu ərazilərdə türk tayfalarının yaşadığı və oraya ermənilərin sonradan köçürüldüyü fikri və faktı bir daha təsdiqini tapmış olur.

Bir çox ərazi yerlərinin adını qeyd edərkən onların doğru-duzgun oxunuş qaydalarını da qeyd etmişdir. Bəzi ölkələrin və şəhərlərin coğrafi kordinatlarını da qeyd etmişdir. Lakin bu kordinatları o vaxtki formada yəni Əbcəd hesabı ilə vermişdir.

“Riyaz əs-siyahət” əsəri çoxlu Quran ayələri, hədislər və aforizmlərlə zəngindir. Lakin ərəbcə qeyd edilən bu ifadələrin əksər hallarda Quran ayəsi, hədis və ya sadəcə aforizm olması qeyd edilməmişdir. Bununla yanaşı, “Qurani Kərim”dən sitat gətirdiyi ifadələrin ayə və surələri habelə onların tərcüməsi də qeyd edilməmişdir (6, səh.16). Bunun iki səbəbdən qaynaqlandığını düşünürük. Birinci səbəbi bu ola bilər ki, həmin ayə, hədis və aforizmlər onun dövründə dillər əzbəri olduğundan hamının bildiyi məsələləri təkrar yazmağa lüzum görməmişdir. İkinci məsələ isə onun bu əsəri yazarkən və ya üzünü köçürərkən geniş vaxtının olmamasından qaynaqlana bilər. Belə ki, müəllif bu səbəbə konkret olmasa da ümumi formada “Riyaz əs-siyahətin” birinci hissəsinin sonunda işarə edir. Müəllif yazır: “Həqiqətən bu ürəkaçan bağın və ruhu oxşayan nüsxənin yazılması üçün son dərəcə ciddiyyət tələb olunduğu halda, lakin alicənab Abbasqulu Ağə ibn Mirzə Məhəmmədخان səfərə tələsdiyi üçün onun yazılmasını tələb etdikdə məcbur qalıb bir neçə gün ərzində Məhəmməd Təqi ibn Məhəmməd Qasim Salyani ilə birlikdə 1258-ci ilin şəvval ayında Qubada onu bitirmək şərəfinə nail oldum. Ümidvaram ki, həqiqət axtaranlar onun nöqsan və qüsurlarının fərsətin azlığı və durumun gərginliyindən qaynaqlandığını bilərək islah etməyə çalışacaqlar (6, səh. 36)

Bir məsələni də qeyd edək ki, Şirvaninin əsərləri həm də ona görə mühüm və əhəmiyyətli ki, o təkcə səyahət zamanı müşahidə etdiklərini qeyd etməklə kifayətlənməmiş həm də özünə qədər mövcud olan məşhur elmi əsərləri oxumuş və onlardan istifadə etmişdir. Şirvaninin istifadə etdiyi əsərlərdən bir neçəsinin adını qeyd etməklə kifayətlənirik: Əbu Cəfər Məhəmməd Təbərinin “Tarixə-Təbəri” əsəri (X əsr), Qazi Nəsrəddin Bəyzavinin “Nizamut-təvərix” əsəri (XIII əsr), Şeyx Nəcməddin Razinin “Mirsad əl-ibad” əsəri (XIII əsr), Həmdullah Qəzvininin “Nuzhət əl-Qulub” əsəri və seçilmiş tarix əsərləri (XIV əsr), Əbülhəsən Corcaninin “Məsəlik əl-məmalik” əsəri (XV əsr), Nizaməddin Bircendinin “Əcayib əl-Buldan” əsəri (XV-XVI əsr), Şihabəddin Bəyaninin “Şərəfnamə” əsəri (XV-XVI əsr), Xandəmirin “Həbib əs-seyr” əsəri (XVI əsr), Məhəmməd Baqir Məclisinin “Həyat əl-qulub” əsəri (XVII əsr), Hacı Məhəmməddin Cəfər Həmədaninin “Mərahil əs-salikin” əsəri (XVII-XIX əsr) və s. (6, səh. 48).

“Riyaz əs-siyahət”in önəmli hissəsi hicri-tarixi ilə 1237-ci ildə (1821-1822) Qomşədə qələmə alınmışdır (6, səh. 36). “Riyaz əs-siyahət”in ikinci hissəsi hicri-tarixi ilə 1242-ci ilin zilhiccə ayının 7-də, miladi tarixi ilə 23 iyul 1827-ci ildə sona çatmışdır. Belə ki, Riyaz əs-siyahət əsərinin sonunda qeyd edilənlər onun hansı tarixdə yazılaraq sona çatmasından xəbər verir. “O, bu kitabın yazılmasını Məlik Vəhhabın köməyi ilə Şiraz şəhərində hicrətin 1242-ci ilində zilhiccə ayının 27-də bazar ertəsi günü bitirdi” (6, səh.38). Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə anlaşılır ki, qeyd etdiyimiz bu əsər 1821-1827-ci illərdə yazılmışdır.

Azərbaycan tarixçisi A.A.Bakıxanov, rus tarixçisi akademik B.A.Dorn, rus şərqşünası N.B.Xanikov, azərbaycanlı maarifçi F. Köçərli, rus səyyahı Nikolay Mikluxa-Maklay, fransız şərqşünası Anri Masse və digər alim və mütəxəssislərin çox böyük qiymət verdiyi bu əsərin II hissəsinin I cildi 2024-cü ildə Şahin Yəhyayev tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək nəşr edilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Quliyev A. Bəzi xarici ölkə alimləri Hacı Zeynalabdin Şirvani haqqında. Şərqşünaslıq İnstitutunun elmi əsərləri II cild, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı-1960.
2. Quliyev A. Hacı Zeynalabdin Şirvani. Bakı. Elm mətbəəsi 1964. 209s. s.105.
3. Hacı Zeynalabdin Şirvani, Riyaz əs-siyahət, II hissə, I cild, Moskva, Şərq ədəbiyyatı şöbəsi, 1974. 337s.
4. Hacı Zeynalabdin Şirvani, Riyaz əs-siyahət, II hissə, II cild, Moskva, Şərq ədəbiyyatı şöbəsi, 1974. 337s.
5. Hacı Zeynalabdin Şirvani, Riyaz əs-siyahət, II hissə, III cild, Moskva, Şərq ədəbiyyatı şöbəsi, 1974. 337s.
6. Hacı Zeynalabdin Şirvani. Səyahət bağları "Riyaz əs-siyahət". II hissə, I cild. Elmi redaktor: Zakir Eminov, Tərcümə edən: Şahin Yəhyayev, Bakı: 2024, 546 s.
7. https://az.wikipedia.org/wiki/Riyaz_%C9%99s-siyah%C9%99t